

การศึกษาศักยภาพการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐาน
เพื่อพัฒนาเส้นทางและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธ
ในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม
A Study of Potentiality of Religious and Meditation Tourism
for Development Buddhist Tourism Travel and Activities:
A case of Khon kaen and Mahasarakham Province

ผศ.ดร. ชลองค์ พันธุ์จันทร์

Asst.Prof.Dr.Chalong Phanchan

สาขาวิชาศาสนาและภูมิปัญญาเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น

มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาศักยภาพแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐาน และเพื่อพัฒนาเส้นทางและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธ กรณีจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม เป็นการศึกษาแบบผสมผสานทั้งเชิงปริมาณและคุณภาพ การวิจัยเชิงปริมาณใช้แบบสอบถามจาก กลุ่มตัวอย่าง จำนวน ๔๐๐ คน ด้วยการสุ่มตัวอย่างอย่างง่ายและวิเคราะห์ข้อมูลด้วยสถิติพรรณนาและการวิจัยเชิงคุณภาพ เป็นการประชุมกลุ่มย่อยกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง จำนวน ๓๐ คน โดยใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึก ร่วมกับการสังเกตแบบมีส่วนร่วม

ผลการศึกษา พบว่า แหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม มี ๑๔ แห่ง และสามารถสังเคราะห์ได้ ๙ กลุ่ม คือ ๑) กลุ่มจิตรกรรมปริศนาธรรมและประติมากรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น ๒) กลุ่มพิพิธภัณฑ์ ๓) กลุ่มพระธาตุและเจดีย์ ๔) กลุ่มพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ ๕) กลุ่มพระพุทธรูปไม้ ๖) กลุ่มสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา ๗) กลุ่มสิ่งมีชีวิต ๘) กลุ่มกุฏิ และ ๙) กลุ่มพระเกจิอาจารย์ ส่วนแหล่งท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานที่โดดเด่นมี ๘ แห่ง คือ ๑) วัดโพธิ์ ๒) วัดโมกขาราม ๓) วัดป่าธรรมอุทยาน ๔) วัดป่าแสงอรุณ ๕) วัดขุนพรหมดำริ ๖) ศูนย์ปฏิบัติธรรม เวฬุวัน ๗) ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมสุวรรณา และ ๘) พระธาตุนาดูน และสามารถสังเคราะห์หลักปฏิบัติได้ ๔ อย่าง คือ ๑) ยุบ-พอง ๒) พุทโธ ๓) เคลื่อนไหว และ ๔) โกเอนก้า ส่วนแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนา ที่มีศักยภาพสูงคือพระมหาธาตุแก่นนครและพระธาตุนาดูนและแหล่งท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐาน ที่มีศักยภาพสูง คือ วัดโพธิ์ วัดขุนพรหมดำริ และพระธาตุนาดูน สำหรับเส้นทางท่องเที่ยวเชิงพุทธ พบว่า มีเส้นทางท่องเที่ยวภายในจังหวัด จำนวน ๒ เส้นทาง และเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างจังหวัด จำนวน

๒ เส้นทาง ซึ่งมีกิจกรรมการท่องเที่ยวที่สำคัญ ๓ กลุ่มหลัก คือ กลุ่มพระธาตุและเจดีย์ กลุ่มพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ และกลุ่มการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

คำสำคัญ: ศักยภาพ, การท่องเที่ยว, พุทธศาสนา, วิปัสสนากรรมฐาน, ร้อยแก่นสารสินธุ์

Abstract

This research aims to study of Potentiality of Religious and Meditation Tourism and Development Buddhist Tourism Travel and Activities: A case of Khon kaen and Mahasarakham Province. The research was completed by applying mixed research methods: quantitative and qualitative. The survey design with the use of questionnaire was employed to collect information from 400 samples with simple sampling. The data were analyzed using descriptive statistics. For qualitative research, an analysis was conducted by using data attended from focus-group meeting with 30 participants, by using in-depth interviews and participatory observation.

The study found that there are 14 religious tourist sites in Khon kaen and Mahasarakham Provinces; and can be synthesized in 9 groups, that is, 1) Dhamma puzzle paintings and local wisdom sculptures 2) Museums 3) Phra That or Stupa and pagoda 4) Sacred Buddha images 5) Wooden Buddha images 6) Buddhism learning 7) Sim E-san (Buddha halls) 8) Ancient pagodas (Ku) and 9) Revered Buddhist monks. There are 8 outstanding centers of Buddhist meditation practice for tourism, namely, 1) Wat Po 2) Wat Mogkhanaram 3) Wat Pa Dhamma-uttayan 4) Wat Pa saeng-arun 5) Wat Khunphromdamri 6) Weluwan Buddhist meditation practice center 7) Dhammasuwanna Buddhist meditation practice center and 8) Phrathat Nadoon; and can be synthesized 4 concepts: 1) “Yub-Phong”, 2) “Bud-dho”, 3) “Movement” and 4) “Goenka. For the religious tourist destination with high potential that is Phramahathat Kaen Nakhon and Phrathat Nadoon. The high potential of Buddhist meditation tourism is Wat Pho, Wat kunphromdumri and Phrathat Nadoon. Moreover, the important Buddhist tourist routes found that there are 2 routes in the province and two routes connecting the province. There are 3 major tourist activities groups: Phrathat and Chedi, Holy Buddha images and the Buddhist meditation practice.

Keyword: Potentiality, Tourism, Buddhism, Meditation, Roi Kaen Sarn Sin

บทนำ

การท่องเที่ยวถือว่าเป็นวาระแห่งชาติ ซึ่งจัดเป็นอุตสาหกรรมที่สร้างประโยชน์และก่อให้เกิดการสร้างอาชีพ การจ้างงานซึ่งนำไปสู่การสร้างเศรษฐกิจให้แก่ประเทศเป็นอย่างมาก แผนพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๕-๒๕๕๙ ได้มุ่งเน้นกิจกรรมการท่องเที่ยวรูปแบบใหม่ๆ ให้สอดคล้องกับความสนใจของนักท่องเที่ยวโดยเฉพาะกลุ่มนักท่องเที่ยวทางเลือก เช่น การท่องเที่ยวเชิงสุขภาพและการท่องเที่ยวเชิงศาสนา เป็นต้น และยุทธศาสตร์การท่องเที่ยวไทย พ.ศ. ๒๕๕๘-๒๕๖๐^๑ ได้จัดให้การท่องเที่ยวเชิงศาสนาเป็นการท่องเที่ยวในความสนใจพิเศษ (Special interest Tourism) ซึ่งนักท่องเที่ยวกลุ่มนี้มีแนวโน้มขยายตัวเพิ่มขึ้น เนื่องจากนักท่องเที่ยวมีแนวโน้มต้องการที่จะเรียนรู้ และได้ประสบการณ์ที่แตกต่างในการท่องเที่ยวแต่ละครั้ง สอดคล้องกับทิศทางการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยในอนาคต ที่มีเป้าหมายในการพัฒนาการท่องเที่ยวไปสู่ความมั่นคง (Stability) มั่งคั่ง (Prosperity) และยั่งยืน (Sustainability) ภาคอีสานถือว่าเป็นภูมิภาคที่มีความโดดเด่นทางศาสนาอารยธรรมและวิถีชีวิตท้องถิ่น ถ้ามองอีสานในมิติทางอารยธรรม สามารถกล่าวได้ว่า อีสานมีแอ่งอารยธรรมใหญ่ๆ ๒ แห่ง คือ แอ่งสกลนครและแอ่งโคราช^๒ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า ภาคอีสานเป็นแหล่งสะสมวัฒนธรรมมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนถึงสมัยประวัติศาสตร์^๓ เมื่อมองในมิติการท่องเที่ยว ภาคอีสานจึงถูกทำให้เป็นจุดขายทางการท่องเที่ยววิถีไทยและแหล่งเรียนรู้อารยธรรม โดยการแบ่งพื้นที่ออกเป็นกลุ่มท่องเที่ยวตามอัตลักษณ์ของแต่ละพื้นที่ เช่น กลุ่มท่องเที่ยวมหัศจรรย์เส้นทางบุญ^๔ กลุ่มท่องเที่ยวอารยธรรมอีสานใต้^๕ เป็นต้น แต่ในพื้นที่อีสานตอนกลางยังไม่มีภาพชัดเจนทางอัตลักษณ์การท่องเที่ยวเชิงศาสนา แม้ในแผนปฏิบัติการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวที่มีศักยภาพของประเทศ พ.ศ. ๒๕๕๘-๒๕๖๐ ของกรมการท่องเที่ยวก็ยังไม่ระบุแผนการท่องเที่ยวเชิงศาสนาในพื้นที่อีสานกลางไว้อย่างชัดเจน

^๑ กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา, นโยบายและยุทธศาสตร์การท่องเที่ยว พ.ศ. ๒๕๕๘-๒๕๖๐, [ออนไลน์] แหล่งที่มา: http://www.mots.go.th/ewt_dl_link.php?nid=7114, ๒๕๕๘, (๑๕ ตุลาคม ๒๕๖๐), หน้า ๑๕.

^๒ ศรีสักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๓.

^๓ ธวัช ปุณโณทก, พุทธศาสนาในภาคอีสานและล้านช้าง, (เลย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑.

^๔ กฤษณา รักษาโฉมและคณะ, รูปแบบและกระบวนการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: กระบวนการเปลี่ยนแปลง “เส้นทางบุญ “สู่” เส้นทางธรรม, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑.

^๕ กรมการท่องเที่ยว, แผนปฏิบัติการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวที่มีศักยภาพของประเทศ พ.ศ. ๒๕๕๘-๒๕๖๐, (กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา. ๒๕๕๘), หน้า ๓๒.

จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคามจัดอยู่ในกลุ่มภาคอีสานตอนกลางประกอบด้วยจังหวัดร้อยเอ็ด ขอนแก่น มหาสารคาม และกาฬสินธุ์ หรือกลุ่ม “ร้อยแก่นสารสินธุ์” ที่มีมรดกทางวัฒนธรรมอยู่มากมายในพื้นที่อีสานตอนกลาง การท่องเที่ยวเชิงพุทธเป็นการท่องเที่ยวที่ได้รับความนิยมมากขึ้น นักท่องเที่ยวมักใช้เวลาวันหยุดเทศกาลโดยเฉพาะช่วงเทศกาลวันสำคัญทางศาสนาจะมีการถือศีลปฏิบัติธรรม^๖ ปัจจุบันวัดและสำนักปฏิบัติธรรม จึงเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางเลือกอีกประเภทหนึ่งที่เป็นเป้าหมายของนักท่องเที่ยวเชิงคุณภาพ ซึ่งในแต่ละปีมีประชาชนทั้งในพื้นที่ นอกพื้นที่ และชาวต่างชาติจำนวนมากเดินทางเข้ามาศึกษาพุทธศาสนา ไหว้พระ สวดมนต์ รวมถึงการปฏิบัติธรรมในพื้นที่อีสานตอนกลาง ดังนั้น การวิจัยนี้ จึงเป็นการศึกษาเพื่อชี้ให้เห็นถึงศักยภาพแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐาน รวมถึงเส้นทางและกิจกรรมการเรียนรู้ของนักท่องเที่ยวในพื้นที่โดยเน้นให้เห็นผลผลิต (Output) ผลลัพธ์ (Outcome) และผลกระทบ (Impact) ที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ในเชิงพื้นที่ได้

วัตถุประสงค์

๑. เพื่อศึกษาศักยภาพแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม
๒. เพื่อพัฒนาเส้นทางและกิจกรรมการเรียนรู้ของนักท่องเที่ยวเชิงพุทธในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยแบบผสมผสานทั้งเชิงคุณภาพ (Qualitative) และปริมาณ (Quantitative) โดยการวิจัยเชิงคุณภาพนั้น ประกอบด้วย ๑) การศึกษาเอกสาร (Documentary study) เกี่ยวกับทฤษฎีที่ใช้ในการวิจัย ๒) การศึกษาภาคสนาม (Field work) เป็นการศึกษาจากการประชุมกลุ่มย่อยแบบมีส่วนร่วม (Participatory focus group) กับชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง จำนวน ๓๐ คน โดยใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interviews schedule) ส่วนการวิจัยเชิงปริมาณ เป็นการเลือกกลุ่มตัวอย่างของนักท่องเที่ยว จำนวน ๔๐๐ คน สำหรับกลุ่มตัวอย่างของการวิจัยเชิงปริมาณได้จากกลุ่มตัวอย่างของนักท่องเที่ยวที่เข้าปฏิบัติธรรมในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม ระหว่างเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๕๖-ธันวาคม ๒๕๕๗ จำนวนทั้งสิ้น ๑,๕๖๔,๕๕๔ คน ได้จำนวนกลุ่มตัวอย่างที่ ๓๙๙.๙๕ คน โดยผู้วิจัยได้เพิ่มจำนวนกลุ่มตัวอย่างเป็น ๔๐๐ คน ด้วยการใช้สูตรคำนวณการหาขนาด

^๖ จุฑาภรณ์ พินชู่และสถาพร มงคลศรีสวัสดิ์, แนวทางส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงพุทธ กรณีศึกษาวัดประชาคมวนาราม อำเภอกีรีสมเด็จ จังหวัดร้อยเอ็ด, (วารสารการท่องเที่ยวไทยนานาชาติ ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๑/๒๕๕๗), หน้า ๕๒.

ของกลุ่มตัวอย่างแบบทราบจำนวนประชากรที่ระดับความเชื่อมั่น ๙๕% ความผิดพลาดไม่เกินร้อยละ ๕ ตามสูตรของ Taro Yamane^๗ โดยใช้แบบสอบถาม (Questionnaire) เป็นเครื่องมือในการเก็บข้อมูล

ทั้งนี้ผู้วิจัยได้เลือกตัวแทนแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม จำนวน ๑๔ แห่ง โดยแบ่งเป็นพื้นที่จังหวัดขอนแก่น จำนวน ๗ แห่ง คือ ๑) วัดโพธิ์ ๒) พระมหาธาตุแก่นนคร ๓) วัดทุ่งเศรษฐี ๔) วัดป่าธรรมอุทยาน ๕) วัดป่าบ้านหนองหลุม ๖) พุทธมณฑลอิสาน ๗) พระธาตุขามแก่น และจังหวัดมหาสารคาม จำนวน ๗ แห่ง คือ ๑) พระพุทธมิ่งเมือง ๒) พระพุทธมงคลเมือง ๓) สิมอีสานและพระพุทธรูปไม้ ๔) หลวงปู่ผาง สีริสุทโธ ๕) หลวงปู่สิงห์ โสภโณ ๖) หลวงปู่ตัน ปุญญวัฒน์ ๗) พระธาตุนาดูน และพื้นที่โดยรอบพระธาตุนาดูน คือ กุสันตรัตน์ พิพิธภัณฑสถานกุสันตรัตน์ พิพิธภัณฑสถานครจำปาศรี และแหล่งท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐาน จำนวน ๓ แห่ง คือ ๑) วัดโพธิ์ อำเภอมือเมือง จังหวัดขอนแก่น ๒) วัดขุนพรหมดำริ อำเภอมือเมือง และ ๓) พระธาตุนาดูน อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม เป็นพื้นที่ต้นแบบในการศึกษา เพราะพื้นที่เหล่านี้มีบทบาทในการอบรมวิปัสสนากรรมฐานเป็นที่ยอมรับของทั้งภาครัฐ เอกชนและประชาชนทั่วไป

การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพเน้นการใช้แนวคิดในการวิเคราะห์ข้อมูลจากแบบสัมภาษณ์เชิงลึก การสังเกตและการประชุมกลุ่มย่อย ส่วนข้อมูลเชิงปริมาณ เป็นการวิเคราะห์โดยใช้สถิติพรรณนา ได้แก่ การใช้ค่าเฉลี่ย ค่าร้อยละ และค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน เป็นรายชื่อในแต่ละด้านและเฉลี่ยรวมทุกด้าน ดังนี้ ค่าเฉลี่ย ๑.๐๐-๑.๕๐=เห็นด้วยน้อยที่สุด ๑.๕๑-๒.๕๐=เห็นด้วยน้อย ๒.๕๑-๓.๕๐=เห็นด้วย ๓.๕๑-๔.๕๐=เห็นด้วยมาก และ ๔.๕๑-๕.๐๐=เห็นด้วยมากที่สุด และนำเสนอผลการวิจัยแบบวิเคราะห์ด้วยสถิติเชิงพรรณนาพร้อมการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ

แนวคิดที่ใช้ในการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้ทบทวนแนวคิดจำนวน ๔ อย่าง คือ แนวคิดทุนทางวัฒนธรรม แนวคิดภูมิทัศน์วัฒนธรรม แนวคิดการท่องเที่ยวเชิงพุทธและแนวคิดธรรมาภิบาล เพื่อใช้เป็นกรอบแนวคิดในการวิจัย และเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ข้อมูลพร้อมอภิปรายผลการศึกษาดังนี้

๑. แนวคิดทุนทางวัฒนธรรม

ทุนทางวัฒนธรรมถือว่าเป็นทุนที่เกี่ยวข้องกับคุณค่า ภูมิปัญญา ซึ่ง Throsby^๘ ได้นิยามทุนทางวัฒนธรรมว่า หมายถึงสินทรัพย์ที่มีการฝังตัว สะสม และให้คุณค่าทางวัฒนธรรมนอกเหนือจากมูลค่า

^๗ Yamane, Taro, **Statistics: and introductory Analysis**, 2nd Edition, (New York: Harper and Row, 1967), p.734.

^๘ Throsby, David, **Economics and culture**, (Cambridge: Cambridge University, 2001), p. 46.

ทางเศรษฐกิจของสินทรัพย์นั้น โดยได้แบ่งทุนวัฒนธรรมเป็น ๒ ประเภท คือ ๑) ทุนทางวัฒนธรรมที่สัมผัสได้ ๒) ทุนทางวัฒนธรรมที่สัมผัสไม่ได้ ส่วนปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu)^๙ ได้แบ่งทุนออกเป็น ๔ ลักษณะ คือ ๑) ทุนทางเศรษฐกิจ (Economic capital) ๒) ทุนทางสังคม (Social capital) ๓) ทุนทางสัญลักษณ์ (Symbolic capital) และ ๔) ทุนทางวัฒนธรรม (Cultural capital) บูร์ดิเยอได้แบ่งทุนทางวัฒนธรรมเป็นสามกลุ่ม ได้แก่ ๑) ขั้นเป็นรูปเป็นร่าง (Embodied state) ได้แก่ ทุนที่อยู่ในรูปของการแสดงออกของร่างกายและจิตใจที่คงทนถาวร ๒) ขั้นเป็นขึ้นเป็นอัน (Objectified state) ทุนทางวัฒนธรรมที่อยู่ในรูปแบบของวัตถุที่เป็นปัจเจกบุคคลครอบครองเป็นเจ้าของ เช่น หนังสือ ซีดี งานเขียน เป็นต้น และ ๓) ขั้นเป็นสถาบัน (Institutionalized state) หมายถึง ทุนที่เกิดขึ้นจากการยอมรับจากสถาบัน เช่น ประกาศนียบัตร หนังสือรับรอง เป็นต้น ดังนั้น ทุนทางวัฒนธรรมจึงเป็นสิ่งที่มิมีมูลค่าและให้คุณค่าทั้งสัมผัสได้และไม่ได้

๒. แนวคิดภูมิทัศน์วัฒนธรรม

องค์การยูเนสโก (UNESCO)^{๑๐} ได้ให้ความหมายคำว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรมว่า ทรัพย์สินทางวัฒนธรรมที่แสดงถึงการผสมผสานเชื่อมโยงระหว่างมนุษย์และธรรมชาติเป็นพัฒนาการของสังคมมนุษย์ที่สืบเนื่องกันมาและได้กำหนดประเภทภูมิทัศน์วัฒนธรรมเป็น ๓ ประเภท คือ ๑) ภูมิทัศน์ที่ได้รับการออกแบบและสร้างสรรค์อย่างตั้งใจโดยมนุษย์ ๒) ภูมิทัศน์ที่มีวิวัฒนาการอันเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงทางสังคม การปกครอง ศาสนาและความเชื่อ ที่ยังคงมีวิวัฒนาการอยู่อย่างต่อเนื่อง ๓) ภูมิทัศน์ที่มีความเชื่อมโยงกับวัฒนธรรมในพื้นที่ อาทิ ศาสนา ลัทธิความเชื่อ ส่วน Feilden และ Jokilehto^{๑๑} ได้กล่าวถึง ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมว่า เป็นงานของมนุษย์หรืองานที่ร่วมกันระหว่างธรรมชาติและมนุษย์ และพื้นที่ทางโบราณคดีซึ่งมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์, สุนทรียศาสตร์, ชาติพันธุ์วิทยา หรือ มานุษยวิทยา นอกจากนี้ Feilden ยังกล่าวถึงภูมิทัศน์วัฒนธรรมว่า เป็นพื้นที่ประวัติศาสตร์ และสิ่งแวดล้อม เกิดจากการหล่อหลอมองค์ประกอบหลายๆ อย่าง และไม่ควรมีพิจารณาเพียงความสัมพันธ์กับงานสถาปัตยกรรมเท่านั้น แต่ควรจะรวมเอาคุณค่าของมนุษย์ที่เชื่อมโยงกับบริบททางสังคมและเศรษฐกิจด้วย

^๙ Bourdieu, Pierre, *The Forms of Capital, Handbook of theory and Research for the Sociology of Education*, ed. by John C. Richardson, (New York: Greenwood press, 1986), pp. 241-258.

^{๑๐} UNESCO, *Cultural landscapes-The World Heritage Convention*, (United Nations, 2007), p. 1.

^{๑๑} Feilden, B. and Jokilehto J., *Management Guidelines for the World Cultural Heritage Sites*, (Rome: ICCROM, 1993), p. 8.

๓. การท่องเที่ยวเชิงพุทธ

การท่องเที่ยวแนวพุทธหรือการท่องเที่ยวเชิงพุทธ (Buddhist tourism) หมายถึง การเดินทางเพื่อการศึกษา พัฒนาจิตใจและการปฏิบัติในแนวทางที่ถูกต้องแก่เพื่อนมนุษย์และสิ่งแวดล้อมในลักษณะที่ก่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพสิ่ง^{๑๒} อีกนัยหนึ่ง การท่องเที่ยวเชิงพุทธ หมายถึง การเดินทางสู่สถานที่ตั้งของวัดเพื่อศึกษาธรรมะและบริบททางศาสนาที่เกี่ยวข้อง ทั้งเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจเพื่อการศึกษาและการชื่นชมความงามทางวัฒนธรรมและเพื่อตอบสนองทางความเชื่อส่วนบุคคล^{๑๓} จากความหมายข้างต้นทำให้เห็นลักษณะและแนวทางการปฏิบัติของการท่องเที่ยวเชิงพุทธ คือ เป็นการเดินทางท่องเที่ยวที่ก่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ สามารถสร้างประโยชน์เกื้อกูล ความดีงามให้เกิดทั้งต่อตนเองและผู้อื่น และถือว่าเป็นการท่องเที่ยวที่ก่อให้เกิดการพัฒนาต่อตนเอง ชุมชน สังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมร่วมกันอย่างสร้างสรรค์

อย่างไรก็ตาม คำว่า การท่องเที่ยวแนวพุทธหรือเชิงพุทธ ในที่นี้ จะใช้ในความหมายว่า “การเดินทางหรือการจาริกบุญเพื่อศึกษาและปฏิบัติตามหลักธรรมทางพุทธศาสนาทั้งแนวสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานเพื่อกระตุ้นเตือนใจให้เกิดศรัทธาและปัญญาในการพัฒนาทั้งตนเองและผู้อื่น อันจะก่อให้เกิดผลหรืออิสรภาพทั้งทางกายและจิตใจ”

๔. แนวคิดธรรมภาคปฏิบัติ

การปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนา แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ๑) สมถกรรมฐานและ ๒) วิปัสสนากรรมฐาน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต)^{๑๔} ให้ความหมายว่า สมถะ คือวิธีทำให้สงบ จนตั้งมั่นเป็นสมาธิ ถึงขั้นได้ฌาน ๒) วิปัสสนา คือ การเห็นแจ้งหรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง เป็นการอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัด เรียกว่า ญาณ ส่วนคำว่า “กรรมฐาน” แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานของจิตหรือที่ให้จิตทำงาน กรรมฐานแบ่งออกเป็น ๔๐ อย่าง โดยแบ่งออกเป็น ๗ หมวด เช่น หมวดอนุสสติ ๑๐ ประกอบ พุธานุสสติ ัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ มรณสติ กายคตาสติ อานาปานสติ และอุปमानุสสติ เป็นต้น ส่วนวิปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง เป็นข้อปฏิบัติในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน

^{๑๒} พระมหาสุทิตย์ อาภากรโธ, (อบอูน), รูปแบบและเครือข่ายการเรียนรู้ของแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในประเทศไทย, วารสารพุทธจักร ปีที่ ๖๕ ฉบับที่ ๗, ๒๕๕๔, หน้า ๕๐-๕๕.

^{๑๓} มาโนช พรหมปัญโญและคณะ, แนวทางการเตรียมความพร้อมการท่องเที่ยวเชิงพุทธของจังหวัดอุบลราชธานี, วารสารการบริการและการท่องเที่ยวไทย, ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม) ๒๕๕๖, หน้า ๔๐.

^{๑๔} พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๘๕๐-๘๕๓.

ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดขึ้นเรื่อย ๆ ในการปฏิบัตินั้น เรียกว่า ญาณ คือความหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริงอย่างยั่งยืนถาวร

จากการทบทวนแนวคิดที่นำมาใช้ในการวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยจะนำแนวคิดทั้งหมดมาเป็นแนวทางในการศึกษาข้อมูลทั้งในส่วนที่เป็นเอกสารและข้อมูลภาคสนาม เพื่อประกอบในการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับประเด็นที่ศึกษาและนำไปสู่การอภิปรายผล สรุปผลการวิจัยและจัดทำเป็นข้อเสนอแนะต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องต่อไป

ผลการศึกษา

๑. จากการศึกษาข้อมูลพื้นฐานของนักท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐาน กลุ่มตัวอย่างจำนวน ๔๐๐ คน สามารถสรุปได้ ดังนี้ นักท่องเที่ยวส่วนมากเป็นเพศหญิงมากกว่าเพศชายคิดเป็นร้อยละ ๖๐.๕๐ และร้อยละ ๓๙.๕๐ ตามลำดับ มีช่วงอายุระหว่าง ๔๑-๕๐ ปี ส่วนมากมีสถานภาพแต่งงาน ร้อยละ ๖๖.๘๐ นักท่องเที่ยวส่วนมากสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรี ร้อยละ ๒๘.๐๐ ส่วนมากเป็นเกษตรกร ร้อยละ ๒๖.๕๐ รองลงมาคือข้าราชการ/พนักงานของรัฐ ร้อยละ ๑๙.๘๐ ส่วนมากมีรายได้ต่อเดือนต่ำกว่า ๑๕,๐๐๐ บาท ร้อยละ ๖๓.๕๐ ส่วนร้อยละของกลุ่มตัวอย่างจำแนกตามจำนวนวันที่เข้าปฏิบัติ คือ ใช้เวลาในการปฏิบัติธรรมจำนวน ๑-๓ วัน คิดเป็นร้อยละ ๕๖ รองลงมาคือ ๔-๕ วัน ร้อยละ ๒๘.๕ นักท่องเที่ยวส่วนมากมาเที่ยวและปฏิบัติธรรมเป็นครั้งแรก ร้อยละ ๓๔.๗๐ จำนวน ๒-๕ ครั้ง ร้อยละ ๓๔.๒๐ และ ๖-๑๐ ครั้ง ร้อยละ ๓.๕๐ และเข้ามาท่องเที่ยวพร้อมปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นประจำ ร้อยละ ๒๗.๕๐ ส่วนมากเดินทางมาด้วยรถยนต์ส่วนตัว ร้อยละ ๖๘.๒๐ รองลงมาคือเดินทางด้วยรถโดยสารประจำทาง ร้อยละ ๑๙.๕๐ ที่เหลือมีทั้งรถไฟ เครื่องบิน และรถเช่า สำหรับแรงจูงใจของนักท่องเที่ยวที่สำคัญที่สุดในการเข้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในแต่ละแห่ง คือ แนวคิดและวิธีการสอน คิดเป็นร้อยละ ๓๓.๗๕ ความเคร่งครัดในการปฏิบัติ ร้อยละ ๑๕.๕๐ ชื่อเสียงของวัดหรือสถานที่ ร้อยละ ๙.๕๐ บรรยากาศภายในวัดหรือสถานที่ที่มีความร่มรื่น ร้อยละ ๓๓.๒๕ และชื่อเสียงของพระผู้สอนการปฏิบัติธรรม ร้อยละ ๘

๒. แหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม ที่สำคัญและมีความโดดเด่นมี ๑๔ แห่ง และสามารถสังเคราะห์ได้ ๙ กลุ่ม ดังนี้ ๑) **กลุ่มจิตรกรรมปริศนาธรรมและประติมากรรมภูมิปัญญาท้องถิ่น** ประกอบด้วยจิตรกรรมปริศนาธรรมและประติมากรรมภูมิปัญญาท้องถิ่น วัดโพธิ์ วัดทุ่งเศรษฐี และวัดป่าธรรมอุทยาน ๒) **กลุ่มพิพิธภัณฑ์** คือ พิพิธภัณฑ์วัฒนธรรมท้องถิ่น วัดโพธิ์ จังหวัดขอนแก่น พิพิธภัณฑ์กู่สันตรัตน์ พิพิธภัณฑ์บ้านอีสาน และพิพิธภัณฑ์นครจำปาศรี อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม ๓) **กลุ่มพระธาตุและเจดีย์** คือ พระธาตุแก่นนคร วัดหนองแวง

พระมหารัตนเจดีย์ศรีไตรโลกธาตุ วัดทุ่งเศรษฐี พระธาตุขามแก่น จังหวัดขอนแก่น และพระธาตุนาดูน จังหวัดมหาสารคาม ๔) **กลุ่มพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์** ประกอบด้วย พระพุทธรูปทันใจ วัดโพธิ์ พระพุทธรูปนิลวรรณศรีโลกทรัพย์ุดม (หลวงพ่อดำ) วัดทุ่งเศรษฐี พระศรีศากยะทศพลญาณ ที่พุทธมณฑลอีสาน พระพุทธมิ่งเมือง วัดสุวรรณาวาส พระพุทธมณฑลเมือง วัดพุทธมณฑล อำเภอกันทรวิชัย พระพุทธรูปทองคำ วัดป่าวังน้ำเย็น อำเภอมือ จังหวัดมหาสารคาม ๕) **กลุ่มพระพุทธรูปไม้โบราณ** ประกอบด้วยพระพุทธรูปไม้โบราณ วัดโพธิ์ จำนวน ๒๐ องค์ พระพุทธรูปไม้โบราณ วัดใหญ่โพธิ์ไชยาราม จำนวน ๓๓ องค์ และพระพุทธรูปไม้โบราณ วัดโพธิ์ศรี จำนวน ๒ องค์ ๖) **กลุ่มสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา** ประกอบด้วยพุทธอุทยาน วัดโพธิ์, ธรรมอุทยาน วัดป่าธรรมอุทยาน, สารัตถวินอุทยาน วัดป่าหนองหลุม, ศูนย์พุทธศัลยกรรม วัดขุนพรหมคำรี และพื้นที่สังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบล รอบๆ พระธาตุนาดูน ๗) **กลุ่มลิมอิสาน** ประกอบด้วยลิมอิสาน วัดโพธิ์, ลิมอิสาน วัดสุวรรณาวาส, ลิมอิสาน วัดใหญ่โพธิ์ไชยาราม, ลิมอิสาน วัดโพธิ์ศรี, ลิมอิสาน วัดโพธารมณ, ลิมอิสาน วัดหงษาราม, ๘) **กลุ่มกุ** ประกอบด้วย ปรางค์กู่บัวมาศ อำเภอบรบือ, กุสันตรัตน์ และกุน้อย อำเภอนาดูน และกู่บ้านแดง อำเภอนาวัง ๙) **กลุ่มพระเกจิอาจารย์** ประกอบด้วย พระครูโพธิสารคุณ วัดโพธิ์, พระอาจารย์กิตติศักดิ์ กิตติสารโร วัดป่าหนองหลุม, หลวงปู่ผาง สีริสุโธ วัดน้อยดวงสิทธิ์บุรีพาราม, หลวงปู่ตัน ปุณณวณโณ วัดดงเค็งญาวาสสิทธิ์ และหลวงปู่สิงห์ โสภโณ วัดกุญชรนาราม

สำหรับผลการศึกษาในเชิงปริมาณ พบว่า ความคิดเห็นเกี่ยวกับแหล่งท่องเที่ยวซึ่งเป็นที่ยอมรับของนักท่องเที่ยวมีค่าเฉลี่ยโดยรวมอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๓.๘๕ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๓๒ โดยจัดแหล่งท่องเที่ยวออกเป็นกลุ่มได้ดังนี้ **กลุ่มพระธาตุและเจดีย์** พระธาตุแก่นนคร วัดหนองแวง มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๔.๐๗ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๘๕๘ พระบรมธาตุนาดูน มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๔.๐๓ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๗๕ พระมหารัตนเจดีย์ศรีไตรโลกธาตุ วัดทุ่งเศรษฐี มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๓.๘๗ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๓๖ พระธาตุขามแก่น มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๓.๙๑ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๗๑ รองลงมา คือ **กลุ่มพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์** ประกอบด้วย พระพุทธรูปทันใจ วัดโพธิ์โนนทัน มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๔.๐๑ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๓๑ พระพุทธรูปนิลวรรณศรีโลกทรัพย์ุดม (หลวงพ่อดำ) วัดทุ่งเศรษฐี มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๓.๘๘ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๖๔ พระศรีศากยะทศพลญาณ ที่พุทธมณฑลอีสาน มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๓.๗๓ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๑.๐๑๗ พระพุทธมิ่งเมือง วัดสุวรรณาวาส มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๓.๙๒ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๒๕ พระพุทธมณฑลเมือง วัดพุทธมณฑล อำเภอกันทรวิชัย มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๓.๙๔ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๔๕ พระพุทธรูปทองคำ วัดป่าวังน้ำเย็น มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๓.๘๑ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๗๕ อำเภอมือ จังหวัดมหาสารคาม

๒. แหล่งท่องเที่ยวเชิงปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม ที่สำคัญมี ๘ แห่ง พบว่า มีแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่สำคัญ ๔ ประเภท คือ ๑) “ยุบ-พอง” ๒) “พุทโธ” ๓) “เคลื่อนไหวก้าว” และ ๔) “โกเอนก้า” แนวคิดที่ ๑ คือ “ยุบ-พอง” มีวัดและศูนย์ปฏิบัติธรรมที่สำคัญ จำนวน ๓ แห่ง โดยแบ่งออกเป็นวัด จำนวน ๒ แห่ง คือ วัดโพธิ์ จังหวัดขอนแก่น และวัดขุนพรหมคำริ จังหวัดมหาสารคาม และเป็นศูนย์การปฏิบัติธรรม จำนวน ๑ แห่ง คือ ศูนย์ปฏิบัติธรรมสวนเวฬุวัน จังหวัดขอนแก่น วัดที่ใช้แนวคิด “พุทโธ” ที่สำคัญมีปรากฏในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นเท่านั้น คือ วัดป่าแสงอรุณ อำเภอเมือง แนวทางการปฏิบัติแบบที่ ๓ คือ “เคลื่อนไหวก้าว” ปรากฏในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นเท่านั้น คือ วัดโมกขาราม อำเภอเมือง ส่วนแนวทางการปฏิบัติแบบที่ ๔ คือ “แบบโกเอนก้า” มีปรากฏในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นเท่านั้น คือ ที่ศูนย์ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน “ธรรมสุวรรณา” อำเภอหนองเรือ จังหวัดขอนแก่น

สำหรับผลการศึกษาในเชิงปริมาณ พบว่า ในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม มีแหล่งท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานที่สำคัญ ๘ แห่ง แต่ละแห่งมีกลุ่มนักท่องเที่ยวเคยเข้าร่วมปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานคิดเป็นร้อยละ ดังนี้ วัดโพธิ์โนนทัน คิดเป็นร้อยละ ๒๒.๕๐ วัดโมกขาราม ร้อยละ ๓.๕๐ วัดป่าธรรมอุทยาน ร้อยละ ๔.๕๐ วัดป่าแสงอรุณ ร้อยละ ๕.๗๕ ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมสุวรรณา ร้อยละ ๓.๕๐ วัดขุนพรหมคำริ ร้อยละ ๑๕.๒๕ ศูนย์ปฏิบัติธรรมเวฬุวัน ร้อยละ ๘ และพระธาตุนาดูน ร้อยละ ๓๗ ซึ่งแหล่งท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานทั้ง ๘ แห่งนี้สามารถสังเคราะห์ตามแนวคิดธรรมาศปฏิบัติ ได้ ๔ ประเภท และคิดเป็นร้อยละตามความนิยมที่นักท่องเที่ยวเข้าร่วมปฏิบัติ คือ แนวคิด “พุทโธ” คิดเป็นร้อยละ ๔๗.๒๕ “ยุบ-พอง” ร้อยละ ๒๓.๗๕ เคลื่อนไหวก้าว ร้อยละ ๑๗.๕๐ โคเอนก้า ร้อยละ ๑๑.๕๐

๓. ศักยภาพการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม พบว่า

๑) กรณีวัดโพธิ์โนนทัน มีศักยภาพในการบริหารจัดการที่เป็นระบบโดยมีวิสัยทัศน์ ปรัชญา ปณิธาน พันธกิจ เป้าหมาย วัตถุประสงค์ และนโยบายที่ชัดเจน และสะท้อนให้เห็นศักยภาพในการบริหารจัดการผ่านพันธกิจ ๖ ด้าน คือ ด้านการปกครอง ด้านการศึกษา ด้านการเผยแผ่ทั้งเชิงรับและเชิงรุก ด้านสาธารณูปการ ด้านการศึกษาสงเคราะห์ และด้านสาธารณสงเคราะห์และมีความพร้อมในการสื่อสารผ่านหนังสือธรรม ซีดีธรรม สถานีวิทยุ เว็บไซต์ เฟสบุ๊ก และมีพระวิปัสสนาจารย์ที่มีความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม มีโครงการการอบรมวิปัสสนากรรมฐานและคุณธรรมจริยธรรมตลอดทั้งปี โดยจัดเป็นปฏิทินที่สาธารณชนสามารถเข้าถึงได้ตลอดเวลา ส่วนการบริหารจัดการถูกออกแบบเป็นรูปแบบของคณะกรรมการทั้งฝ่ายสงฆ์และฝ่ายฆราวาส

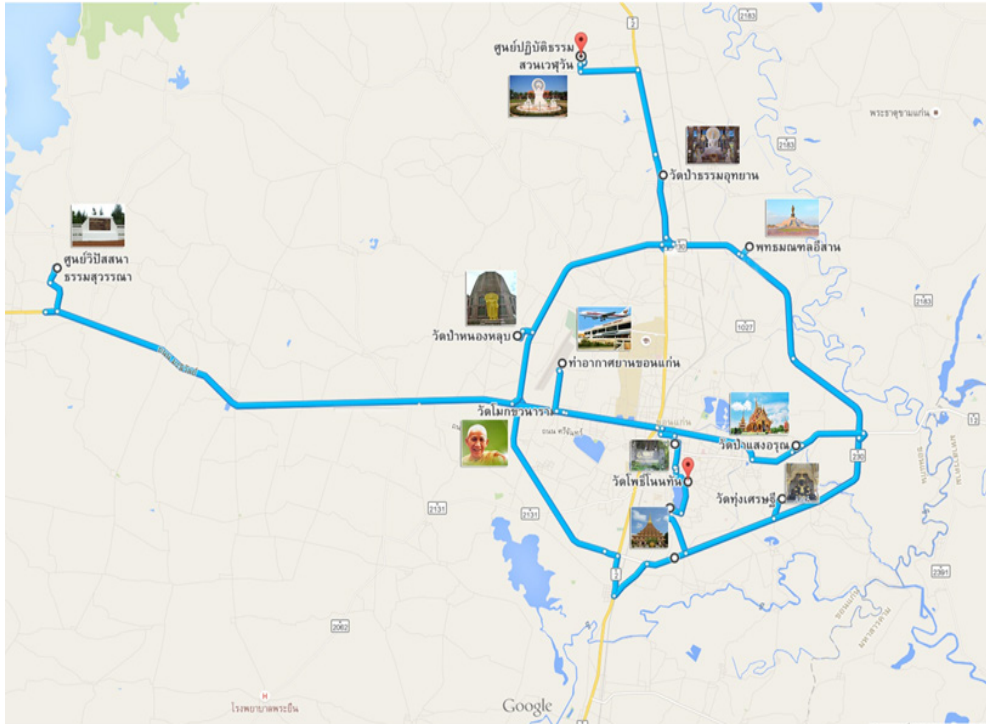
๒) กรณีวัดขุนพรหมดำริ ถือว่ามีศักยภาพที่โดดเด่นด้านวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งมีหลักสูตรการอบรมวิปัสสนากรรมฐาน และการอบรมคุณธรรมจริยธรรมผ่าน “ศูนย์พุทธศิลป์ธรรมระดับชุมชน” ซึ่งแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนคือ ระดับเยาวชน และระดับประชาชนทั่วไป โดยเน้นกิจกรรมการอบรมคุณธรรมจริยธรรม ผ่านหลักสูตรที่มีระยะเวลา ๓-๗ วัน สำหรับเยาวชนโดยเฉพาะนิสิตและนักศึกษาจากสถาบันอุดมศึกษาภายในจังหวัดและจังหวัดใกล้เคียง ทั้งนี้วัดขุนพรหมดำริถือว่ามีศักยภาพในด้านพื้นที่ หลักสูตรการอบรมที่ชัดเจน และคณะวิทยากรหลากหลาย รวมทั้งสื่อซึ่งเป็นที่ยอมรับคือ เฟสบุ๊ค ส่วนการบริหารจัดการของวัดถูกออกแบบเป็นรูปแบบของคณะกรรมการทั้งฝ่ายสงฆ์และฝ่ายฆราวาส

๓) กรณีของพระธาตุนาดูน เป็นพื้นที่ที่มีความโดดเด่นด้านการท่องเที่ยวเชิงศาสนา ซึ่งครอบคลุมถึง ๓ เขตการปกครอง คือ ๑) อบต. กุสันตรัตน์ ซึ่งมีทรัพยากรการท่องเที่ยวเชิงศาสนาที่สำคัญคือ กุสันตรัตน์ กุ๋นน้อย และพิพิธภัณฑสถานกุสันตรัตน์ ๒) อบต. พระธาตุ มีพื้นที่การท่องเที่ยวเชิงศาสนาที่สำคัญ คือ สิมอีสาน วัดโพธิ์ศรี, สิมอีสาน วัดโพธารมณ และสิมอีสาน วัดหงษาราม และ ๓) เทศบาลนาดูน ซึ่งมีสถานที่สำคัญ คือ พระธาตุนาดูน พิพิธภัณฑสถานครจำปาศรี พิพิธภัณฑสถานเอื้อนอีสาน และสวนวลัยรุกเขว พื้นที่นาดูนจึงมีความโดดเด่นด้านการท่องเที่ยวเชิงศาสนาากกว่าวิปัสสนากรรมฐาน ทั้งนี้การบริหารจัดการถูกออกแบบเป็นรูปแบบเป็นมูลนิธิ โดยร่วมมือในการบริหารจัดการร่วมกับคณะสงฆ์และภาครัฐภายในจังหวัดมหาสารคาม แต่พบว่าพื้นที่พระธาตุนาดูนมีศักยภาพด้านการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานในเรื่องของพื้นที่ที่มีความพร้อมสมบูรณ์และมีคณะพระวิทยากรที่ได้รับการแต่งตั้งจากคณะสงฆ์ระดับจังหวัดอย่างเป็นทางการ

๔. เส้นทางและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่จังหวัดขอนแก่น พบว่า มีเส้นทางท่องเที่ยวทั้งภายในชุมชนที่สำคัญ จำนวน ๒ เส้นทาง และเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างจังหวัดที่สำคัญ จำนวน ๒ เส้นทาง ดังนี้

๑) เส้นทางท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐานภายในชุมชน พื้นที่จังหวัดขอนแก่น ซึ่งมีจุดเริ่มต้นที่สถานท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานแห่งใดแห่งหนึ่ง คือวัดโพธิ์ (แนวคิดแบบยุบ-พอง) วัดป่าแสงอรุณ (แนวคิดแบบพุทโธ) วัดโมกขวนาราม (แนวคิดแบบเคลื่อนไหว) ศูนย์ปฏิบัติธรรมสวนเวฬุวัน (แนวคิดแบบยุบ-พอง) (แผนภาพที่ ๑) และศูนย์ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานธรรมสุวรรณา (แนวคิดแบบโคเอนก้า) และเส้นทางท่องเที่ยวเชิงพุทธ ประกอบด้วย พระมหาธาตุแก่นนคร วัดหนองแวง พระมหาธาตุนเจดีย์ศรีไตรโลกธาตุ วัดทุ่งเศรษฐี พระศรีศากยเทศพลญาณ พุทธมณฑลอีสาน สังเวชนียสถาน ๔ แห่งและพระไตรปิฎกหินอ่อน วัดป่าหนองหลุม ศึกษาพระพุทธศาสนาที่ธรรมอุทยาน วัดป่าธรรมอุทยาน ซึ่งมีกิจกรรมการท่องเที่ยวที่สำคัญคือ ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ไหว้พระ สวดมนต์ ไหว้พระธาตุและเจดีย์ พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ ศึกษาพระพุทธศาสนา ซึ่งสามารถ

ใช้เวลาท่องเที่ยวหลังจากที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามระยะเวลาที่ตนเองต้องการแล้ว ภายใน ๑ วัน ๑ คืน ซึ่งมีระยะทางประมาณ ๔๐-๕๐ กิโลเมตร

แผนภาพที่ ๑ : เส้นทางท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐานภายในชุมชน พื้นที่จังหวัดขอนแก่น

๒) เส้นทางท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐานภายในพื้นที่ตำบลพระธาตุ จังหวัดมหาสารคาม ประกอบด้วย ตำบลกุ้งสำริด ตำบลพระธาตุ และเทศบาลนาดูน เป็นการท่องเที่ยวภายในชุมชนที่มีพื้นที่กว้างครอบคลุม ๒ ตำบล และ ๑ เทศบาล เป็นพื้นที่ที่มีทรัพยากรการท่องเที่ยวเชิงศาสนาทั้ง ๓ แห่ง คือ กุ้งสำริด กุ้งน้อย พิพิธภัณฑสถานกุ้งสำริด พิพิธภัณฑสถานเอื้อนอีสาน พิพิธภัณฑสถานนครจำปาศรี สิมอีสาน ๓ แห่ง คือบ้านโกทา บ้านโปพาน และบ้านนาหาด ส่วนการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานนั้นจะปรากฏโดดเด่นในช่วงเทศกาลนมัสการพระธาตุนาดูนเท่านั้น สำหรับพื้นที่พระธาตุนาดูนการท่องเที่ยวเชิงศาสนาจึงมีความโดดเด่นกว่าการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งเส้นทางสายนี้สามารถใช้เวลาในการท่องเที่ยว ได้ตั้งแต่ ๑ วัน ๑ คืน ถึง ๓ คืน ๔ วัน หรือมากกว่านี้ ถ้าปรับรูปแบบการท่องเที่ยวเป็นการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ซึ่งมีระยะทางประมาณ ๓๐-๔๐ กิโลเมตร

๓) เส้นทางเชื่อมโยงการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐานระหว่างจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคามที่สำคัญ พบว่ามี ๒ เส้นทาง (แผนภาพที่ ๒) คือ สายที่ ๑ มีจุดเริ่มต้นที่สถานท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานแห่งใดแห่งหนึ่ง คือ วัดโพธิ์ วัดโมกขนาคร วัดป่าแสงอรุณ วัดป่า

หนองหลุม วัดป่าธรรมอุทยาน ศูนย์ปฏิบัติธรรมสวนเวฬุวัน ศูนย์วิปัสสนากรรมฐานธรรมสุวรรณา เส้นทางนี้มีจุดเริ่มจากอำเภอเมืองขอนแก่น และเชื่อมโยงสู่อำเภอโกสุมพิสัย อำเภอเมืองมหาสารคาม อำเภอมหาปุม และอำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม สำหรับกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธสายนี้ คือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ไหว้พระธาตุและเจดีย์ ชมและนมัสการสังเวชนีสถาน ๔ แห่ง ศึกษาพระไตรปิฎกหินอ่อน และไหว้พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งมีระยะทางประมาณ ๒๐๐-๒๒๐ กิโลเมตร ใช้ระยะเวลาประมาณ ๒ วัน ๑ คืน หรือมากกว่านี้ตามความประสงค์ของนักท่องเที่ยว สำหรับกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธเส้นทางสายที่ ๑ มีค่าเฉลี่ยโดยรวมอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๓.๘๒ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๕๑ และพบว่า กิจกรรมการท่องเที่ยวและแหล่งท่องเที่ยวซึ่งเป็นที่ต้องการของนักท่องเที่ยวที่มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมาก ๓ อันดับแรก คือ การนมัสการพระธาตุนาคู ชมพิพิธภัณฑน์จัมปาศรีและสวนวลัยรุกขเวช อำเภอนาคู มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๔.๑๐ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๑๙ การนมัสการพระมหาธาตุแก่นนคร วัดธาตุหนองแวง จังหวัดขอนแก่น มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๓.๙๘ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๓๙ และการชมกุสันดรรัตน์และพิพิธภัณฑน์กุสันดรรัตน์ อำเภอนาคู มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๓.๙๖ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๒๑

๔) เส้นทางเชื่อมโยงการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐานระหว่างจังหวัดขอนแก่น และจังหวัดมหาสารคามสายที่ ๒ มีจุดเริ่มต้นที่สถานท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานแห่งใดแห่งหนึ่ง เช่นเดียวกันกับเส้นทางสายที่ ๑ มีจุดเริ่มจากอำเภอเมืองขอนแก่น สู่อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น และเชื่อมโยงสู่อำเภอเชียงยืน อำเภอกันทรวิชัย อำเภอเมืองมหาสารคาม และเดินทางต่อสู่อำเภอมหาปุม อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม สำหรับกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธสายนี้ คือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ไหว้พระธาตุและเจดีย์ พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ และเยี่ยมชมหมู่บ้านแดง กุ๋นน้อย กุสันดรรัตน์ และสุดท้ายที่พระธาตุนาคู ซึ่งมีระยะทางประมาณ ๒๐๐-๒๔๐ กิโลเมตร ใช้ระยะเวลาประมาณ ๒ วัน ๑ คืน หรือมากกว่านี้ตามความประสงค์ของนักท่องเที่ยว สำหรับกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธเส้นทางสายที่ ๒ มีค่าเฉลี่ยโดยรวมอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๓.๘๖ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๔๙ และพบว่า กิจกรรมการท่องเที่ยวและแหล่งท่องเที่ยวซึ่งเป็นที่ต้องการของนักท่องเที่ยวที่มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมาก ๓ อันดับแรก คือ การนมัสการพระธาตุนาคู ชมพิพิธภัณฑน์จัมปาศรีและสวนวลัยรุกขเวช อำเภอนาคู มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๔.๐๓ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๘๘ การชมกุสันดรรัตน์และพิพิธภัณฑน์กุสันดรรัตน์ อำเภอนาคู มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๓.๙๖ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๑๖ และการนมัสการพระพุทธรูปมงคล วัดพระพุทธรูปมงคล มีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับมากเท่ากับ ๓.๙๔ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน ๐.๙๔๕

๒. จากการศึกษาแนวทางการพัฒนาเส้นทางและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐาน พบว่า มีทั้งเส้นทางท่องเที่ยวภายในชุมชนและเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างจังหวัด คือนักท่องเที่ยวที่เข้ามาท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานตามระยะเวลาที่ตนเองต้องการแล้ว สามารถเดินทางท่องเที่ยวเชิงพุทธภายในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นได้ ซึ่งมีกิจกรรมการท่องเที่ยวที่หลากหลาย ได้แก่ การทำบุญตามวัดต่าง ๆ ให้อาหารพระภิกษุสงฆ์ (เช่น พระพุทธรูปทันใจ วัดโพธิ์, พระพุทธรูปดำ วัดทุ่งเศรษฐี, พระศรีศากยะทศพลญาณ ที่พุทธมณฑลอีสาน, พระพุทธรูปหยก วัดป่าธรรมอุทยาน เป็นต้น) พระธาตุเจดีย์ (เช่น พระมหาธาตุแก่นนคร วัดหนองแวง, พระมหาธาตุนเจดีย์ศรีไตรโลกธาตุ วัดทุ่งเศรษฐี เป็นต้น) และศึกษาพระพุทธศาสนา (เช่น วัดป่าหนองหลุม และวัดป่าธรรมอุทยาน เป็นต้น) ได้ภายในระยะเวลาเพียง ๑ วัน ซึ่งเส้นทางท่องเที่ยวทั้งภายในชุมชนและเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างจังหวัดได้ผ่านการทดสอบการท่องเที่ยวโดยคณะนักวิจัย ตัวแทนชุมชนและตัวแทนภาครัฐและ Stakeholders แล้ว ซึ่งผลการทดลองนี้ ถือว่าเป็นการร่วมกันดำเนินกระบวนการวิจัยโดยผู้ปฏิบัติงานในพื้นที่ทั้งที่เป็นชาวบ้านและกลุ่มเป้าหมายที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับประเด็นการวิจัยหรือปัญหาของพื้นที่กับนักวิจัยเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตามสภาพความจริงของสังคมนั้น

ส่วนเส้นทางท่องเที่ยวเชื่อมโยงระหว่างจังหวัดขอนแก่นและมหาสารคาม พบว่า มี ๒ เส้นทางหลัก คือโดยเส้นทางท่องเที่ยวภายในชุมชนนั้น ถือว่าเป็นเส้นทางที่สามารถท่องเที่ยวที่มีระยะทางไม่ไกลมากนักและถือว่าเป็นระบบภูมิทัศน์วัฒนธรรมเดียวกัน ที่สำคัญคือ อยู่ในกลุ่มร้อยแก่นสารสินธุ์เช่นเดียวกัน จะเห็นว่าเส้นทางทั้งภายในชุมชนและเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างจังหวัดตั้งอยู่บนแนวคิด “ทุนทางวัฒนธรรม” และแนวคิด “ภูมิทัศน์วัฒนธรรม” ทั้งประเภทที่สัมผัสได้และสัมผัสไม่ได้ เช่น โบราณสถาน และองค์ความรู้ด้านการปฏิบัติรวมถึงค่านิยมที่แบ่งปันระหว่างชุมชน ได้แก่ ประเพณีพิธีกรรม เป็นต้น ทุนทั้ง ๒ ประเภทนี้มีความสัมพันธ์และมีความเชื่อมโยงกันในเชิงความหมายหรือคุณค่าที่แฝงอยู่ ซึ่งชัยอนันต์ สมุทวณิช กล่าวว่า เป็น “ทุนคงคลัง” นั่นเอง

๓. สำหรับแนวคิดการท่องเที่ยวเชิงวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม พบว่า ในพื้นที่มีแนวคิดเชิงวิปัสสนากรรมฐานที่สำคัญทั้งหมด ๔ อย่าง คือ แนวคิดการปฏิบัติแบบ “ยุบ-พอง”, “พุทโธ”, “เคลื่อนไหว” และ “แบบโกเอนก้า” ถ้าวิเคราะห์ตามแนวคิดทุนทางวัฒนธรรมของ Bourdieu และ Throsby ถือว่าองค์ความรู้เหล่านี้เป็น “สินทรัพย์ที่มีการฝังตัว” สะสมและให้คุณค่าที่เหนือจากมูลค่าทางเศรษฐกิจ เพราะทั้งสองท่านจัดทุนทางวัฒนธรรมเหล่านี้ให้เป็นทุนที่สัมผัสไม่ได้ ซึ่งเป็นทุนที่อยู่ในรูปแบบของทรัพย์สินทางปัญญา แต่ทั้ง Bourdieu และ Throsby ไม่ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า “ทรัพย์สินทางปัญญา” ตามแนวคิดทุนทางวัฒนธรรมที่เขาเสนอนี้มีความหมายครอบคลุมถึงคำว่า “ลิขสิทธิ์” ตามที่ใช้และเข้าใจในปัจจุบันหรือไม่ ผู้วิจัยเห็นว่า

องค์ความรู้เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นทรัพย์สินทางปัญญาที่ทุกคนสามารถเป็นเจ้าของได้ ซึ่งแย้งกับทั้งสองท่านเพราะแนวคิดการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่พบในงานวิจัยนี้ถือว่าเป็น “ลิขสิทธิ์สาธารณะ” ที่ทุกคนสามารถเข้าถึงและ ปฏิบัติได้ และเมื่อวิเคราะห์ตามแนวคิดธรรมาภาปฏิบัติพบว่า แม้แนวคิดการปฏิบัติจะมีความหลากหลายถึง ๔ แนวคิด และสามารถสังเคราะห์แนวคิดทั้งหมดลงในหลักปฏิบัติแบบสมถกรรมฐาน หมวดอนุสติ ๑๐ คือ แนวปฏิบัติแบบ “ยุบ-พอง”, “โกเอนก้า” จัดเข้าได้กับข้อที่ ๙ คือ “อานาปานสติ” หมายถึง สติกำหนดลมหายใจเข้าออก ส่วนแนวปฏิบัติแบบ “พุทโธ” จัดเข้ากับข้อที่ ๑ คือ “พุทธานุสติ” หมายถึงการระลึกถึงพระพุทธเจ้าและพิจารณาคุณของพระพุทธเจ้า และในกรณีการกำหนดลมหายใจเข้า “พุท” หายใจออก “โธ” สามารถจัดเป็นอานาปานสติด้วย

เป็นที่น่าสังเกตว่า แนวปฏิบัติแบบ “เคลื่อนไหว” มีความแตกต่างออกไปจากการปฏิบัติข้างต้นอย่างน้อย ก็ชี้ให้เห็นในเรื่องของการใช้เทคนิค วิธีการ และขั้นตอนการปฏิบัติ “การเจริญสติแบบเคลื่อนไหว” (Dynamic Meditation) ซึ่งทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวัด^{๑๖} นักวิชาการด้านศาสนาสะท้อนให้ว่า การเจริญสติแบบเคลื่อนไหวนั้นอยู่นอกเหนือธรรมเนียมและคัมภีร์ เพราะเน้นความรู้สึกตัว (สติ) และการเห็นโลกตามที่เป็นจริง เนื่องจากคัมภีร์และธรรมเนียมเป็นอีกรูปแบบหนึ่งของความคิด ดังนั้น คำสอนเรื่องการเจริญสติแบบเคลื่อนไหวจึงชี้ตรงไปยังความรู้สึกตัวเหนือความคิด วิธีการนี้จึงเกี่ยวข้องกับคัมภีร์และธรรมเนียมน้อยมาก ในทัศนะนี้ วิธีการปฏิบัติแบบเคลื่อนไหว จึงไม่เข้ากับธรรมเนียมพุทธศาสนาของไทย ซึ่งเน้นหนักในเรื่องพระไตรปิฎกและชนบประเพณี แต่ในทัศนะของผู้วิจัยเห็นว่า แนวคิดการปฏิบัติแบบ “เคลื่อนไหว” สามารถสังเคราะห์เข้าได้กับหลักสมถกรรมฐานหมวด “อนุสติ ๑๐” โดยพิจารณาจากเนื้อหา (Context) ของการฝึกสติในอิริยาบถนั่งและยืน เพียงแต่ใช้เทคนิคซึ่งเปลี่ยนไปจากการบริกรรมหรือการฝึกแบบเดิมที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน เช่น การกำหนดลมหายใจเข้า-ออก (อานาปานสติ) เป็นต้น มาพิจารณาที่อิริยาบถใหญ่และอิริยาบถย่อยแทน เพราะสามารถเอาสติไปสังเกตหรือตามรู้ได้ง่ายกว่าการใช้สติกำหนดลมหายใจ แต่อย่างไรก็ตามเป้าหมายของการฝึกปฏิบัติแบบเคลื่อนไหวก็เน้นไปที่การฝึกปฏิบัติเพื่อให้รู้เท่าทันสติ ซึ่งจะใช้เป็นฐานสำคัญในการพัฒนาปัญญา

๔. แหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคามสามารถสังเคราะห์ได้ ๙ กลุ่ม ทั้ง ๙ กลุ่มนี้จัดเป็นทุนทางวัฒนธรรมที่สัมผัสได้ ตามแนวคิดทุนทางวัฒนธรรมของบูร์ดิเยอ^{๑๗} ถือว่า ชุมชนหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับศาสนสถานตามที่กล่าวแล้ว สามารถจะพัฒนาทุนเหล่านี้

^{๑๖} ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวัด, *เถรวาทลุ่มน้ำโขง*, เอกสารประกอบการสัมมนาเชิงวิชาการ, (มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๕๖), หน้า ๑๕.

^{๑๗} Bourdieu, Pierre, Op. Cit, 1986, p. 241-242.

ให้เป็นทุนทางเศรษฐกิจ ในรูปแบบของการท่องเที่ยวเชิงพุทธได้ เนื่องจากศาสนสถานบางแห่งในพื้นที่มีศักยภาพในการท่องเที่ยวเชิงพุทธได้ เช่น กลุ่มสิม กลุ่มพิพิธภัณฑ์ กลุ่มจิตรกรรมปริศนาธรรม ประติมากรรม กลุ่มพระพุทธรูปไม้โบราณ และกลุ่มพระเกจิอาจารย์ เป็นต้น เพราะทุนเหล่านี้ตามแนวคิดของชัยอนันต์ สมุทวณิช^{๑๘} เรียกว่า “ทุนคงคลัง” ซึ่งสอดคล้องกับ Grisworld^{๑๙} ที่มองว่าทุนทางวัฒนธรรมสามารถสะสมและนำไปลงทุนได้เหมือนดังเช่นทุนทางเศรษฐกิจหรือสามารถนำไปแปรรูปหรือพัฒนาเป็นทุนทางเศรษฐกิจได้

ในทัศนะของผู้วิจัย เห็นว่า ถึงแม้ชุมชนหรือท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับสถานที่เหล่านี้จะมีทรัพยากรมากมายตามที่กล่าวแล้ว ก็ยังขาดการตระหนักรู้ในมูลค่าทางเศรษฐกิจ แต่อาจจะมองเพียงแค่ด้านคุณค่าทางจิตใจ ฉะนั้น ผลที่เกิดจากการวิจัยนี้ จึงทำให้องค์กร หน่วยงาน และชุมชนได้ตระหนักรู้และเห็นทั้งคุณค่าและมูลค่าทรัพยากรประเภทศาสนสถานและองค์ความรู้ทางศาสนา โดยการเข้ามามีส่วนร่วมของชุมชนในการบริหารจัดการมากขึ้น ด้วยการเน้นการท่องเที่ยวเชิงพุทธในพื้นที่ภายในชุมชนของตนเอง และสามารถเชื่อมโยงแหล่งท่องเที่ยวภายในชุมชนของตนเองกับชุมชนอื่นๆ หรือจังหวัดใกล้เคียงได้ เพราะในพื้นที่จังหวัดของแก่นและจังหวัดมหาสารคามมีองค์ประกอบที่เป็นลักษณะภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่ไม่แตกต่างกันมากนัก เพราะทั้งสองจังหวัดอยู่ในกลุ่มอีสานตอนกลาง คือกลุ่ม “ร้อยแก่นสารสินธุ์” ซึ่งองค์การยูเนสโก (UNESCO) ได้ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรมเป็นทรัพย์สินทางวัฒนธรรมที่แสดงถึงการผสมผสานเชื่อมโยงระหว่างมนุษย์และธรรมชาติเป็นพัฒนาการของสังคมมนุษย์ ถึงแม้ว่าในทรัพยากรการท่องเที่ยวเชิงพุทธในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและมหาสารคาม จะไม่มีภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่จัดเป็นมรดกโลกก็ตาม แต่ก็อยู่ในเงื่อนไขคือ ทรัพยากรในท้องถิ่นเหล่านี้ได้รับการออกแบบและสร้างสรรค์อย่างตั้งใจโดยมนุษย์ มีวิวัฒนาการอันเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจ การปกครอง ศาสนาและความเชื่อ และมีความเชื่อมโยงกับวัฒนธรรมในพื้นที่ เช่น ศาสนา ลัทธิความเชื่อ ซึ่ง Feiden และ Jokilehto^{๒๐} ได้เน้นว่า พื้นที่ทางประวัติศาสตร์ทั้งหมด ไม่ควรพิจารณาเพียงความสัมพันธ์กับงานสถาปัตยกรรม แต่ควรจะรวมเอาคุณค่าของมนุษย์ที่เชื่อมโยงกับบริบททางสังคมและเศรษฐกิจด้วย

^{๑๘} ชัยอนันต์ สมุทวณิช, **วัฒนธรรมคือทุน**, (กรุงเทพมหานคร: พี.เพรส, ๒๕๔๐), หน้า ๒.

^{๑๙} Grisworld, A.F., **Religion and the culture of print in modern America**, ed. by Charles L. Cohen and Paul S. boyer, (USA: UW press, 2004), p. 137.

^{๒๐} Feiden, B. and Jokilehto J., **Management Guidelines for the World Cultural Heritage Sites**, (Rome: ICCROM. 1998), pp. 121-122.

ดังนั้น ผลการวิจัยจึงชี้ให้เห็นว่า พื้นที่ทั้ง ๒ แห่ง มีแหล่งท่องเที่ยวที่มีทรัพยากรทางศาสนาเพื่อพัฒนาเป็นเส้นทางการท่องเที่ยวเชิงพุทธได้และสามารถพัฒนาทรัพยากรทางศาสนสถาน ศาสนวัตถุ หรือแม้แต่ศาสนบุคคล ให้เป็นของที่ระลึกสำหรับนักท่องเที่ยวได้ เช่น รูปถ่ายพระธาตุ พระพุทธรูป ศักดิ์สิทธิ์ เจริญพระเกจิอาจารย์ เป็นต้น ซึ่งจะก่อให้เกิดทั้งคุณค่าและมูลค่าแก่ชุมชนและนักท่องเที่ยว สอดคล้องกับงานวิจัยของสุทธิชัย อาภากร^{๒๑} และมาโนช พรหมปัญญา^{๒๒} ที่สะท้อนความหมายของการท่องเที่ยวเชิงพุทธว่า เป็นการเดินทางเพื่อการศึกษา พัฒนาจิตใจและชื่นชมความงามทางวัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมร่วมกันอย่างสร้างสรรค์

ข้อเสนอแนะ

จากผลการศึกษาเรื่อง การศึกษาศักยภาพการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อพัฒนาเส้นทางและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธในพื้นที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดมหาสารคาม ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

๑. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑) รัฐต้องถือว่า “องค์ความรู้การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน” เป็นมรดกของชาติ และควรมีแผนในการสนับสนุนให้องค์ความรู้การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็น “มรดกโลกทางภูมิปัญญา”

๒) รัฐควรจัดให้มี “วันวิปัสสนาแห่งชาติ” หรือ “วันวิปัสสนานานาชาติ” โดยความร่วมมือกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น กระทรวงวัฒนธรรม กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา กระทรวงศึกษาธิการ มหาวิทยาลัยสงฆ์ และสำนักพระพุทธศาสนาแห่งชาติ เป็นต้น ร่วมกันจัดกิจกรรมที่แสดงให้เห็นว่ามีการพัฒนาสติปัญญา และสันติภาพอย่างบูรณาการ

๓) จากผลงานวิจัยที่ผ่านมาพบว่า ข้อเสนอเชิงนโยบายและยุทธศาสตร์การท่องเที่ยวเชิงพุทธในพื้นที่อีสานตอนกลางยังไม่มีชัดเจน แต่ผลจากงานวิจัยนี้ รัฐสามารถสนับสนุนให้พื้นที่อีสานตอนกลางเป็น “กลุ่มท่องเที่ยวเส้นทางวิปัสสนากรรมฐาน” เพิ่มขึ้นได้

๒. ข้อเสนอแนะเชิงพื้นที่

๑) กลุ่มจังหวัด “ร้อยแก่นสารสินธุ์” มีศักยภาพเพียงพอในการพัฒนาทรัพยากรการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐานที่มีอยู่ในพื้นที่ให้เป็น “ศูนย์กลางการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในภาคอีสาน” (Hub of Meditation Practice in the Northeast of Thailand) โดยสร้างกลไกการทำงานแบบมีส่วนร่วมผ่านทั้งหน่วยงานภาครัฐและเอกชน

^{๒๑} พระมหาสุทธิชัย อาภากร, (อบอุ้น), อ้างแล้ว, ๒๕๔๒, หน้า ๕๐-๕๕.

^{๒๒} มาโนช พรหมปัญญาและคณะ, อ้างแล้ว, ๒๕๕๖, หน้า ๔๐.

๒) กลุ่มจังหวัด “ร้อยแก่นสารสินธุ์” ควรเพิ่มการประชาสัมพันธ์แหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวิปัสสนากรรมฐานในพื้นที่ โดยจัดทำป้าย เว็บไซต์ หรือสื่ออื่นๆ ที่ทันสมัยและเข้าถึงกลุ่มนักท่องเที่ยวทางเลือกประเภทนี้ได้

บรรณานุกรม

- กรมการท่องเที่ยว. แผนปฏิบัติการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวที่มีศักยภาพของประเทศ พ.ศ. ๒๕๕๘-๒๕๖๐. กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา, ๒๕๕๘.
- กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา. นโยบายและยุทธศาสตร์การท่องเที่ยว พ.ศ. ๒๕๕๘-๒๕๖๐. [ออนไลน์] แหล่งที่มา: http://www.mots.go.th/ewt_dl_link.php?nid=7114 (๑๕ ตุลาคม ๒๕๕๘).
- กฤษณา รักษาโฉมและคณะ. รูปแบบและกระบวนการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: กระบวนการเปลี่ยนแปลง “เส้นทางบุญ “สู่” เส้นทางธรรม. บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- จุฑาภรณ์ หินช้อยและสถาพร มงคลศรีสวัสดิ์. แนวทางส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงพุทธ กรณีศึกษา วัดประชาคมวนาราม อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดร้อยเอ็ด. กรุงเทพมหานคร: วารสารการท่องเที่ยวไทยนานาชาติ ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๑/๒๕๕๗.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช. วัฒนธรรมคือทุน. กรุงเทพมหานคร: พี.เพรส, ๒๕๔๐.
- ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวัฒน์. เกรวาทลุ่มน้ำโขง. เอกสารประกอบการสัมมนาเชิงวิชาการ. มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๕๖.
- ธวัช ปุณฺโณทก. พระพุทธศาสนาในภาคอีสานและล้านช้าง. เลย: คณะศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- นิภาพร หนูอักษร. ความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวชาวไทยที่เดินทางไปเที่ยวภูเก็ต. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๘.
- พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- พระมหาสุทิตย์ อาภาภโร, (อบอูน), รูปแบบและเครือข่ายการเรียนรู้ของแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในประเทศไทย. วารสารพุทธจักร ปีที่ ๖๕ ฉบับที่ ๗, ๒๕๕๔.
- มานิช พรหมปัญญและคณะ. แนวทางการเตรียมความพร้อมการท่องเที่ยวเชิงพุทธของจังหวัดอุบลราชธานี. วารสารการบริการและการท่องเที่ยวไทย, ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม) ๒๕๕๖.

ร่ำไพพรรณ แก้วสุริยะ. หลักการจัดการการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน. [ออนไลน์] แหล่งที่มา: <http://lib.dtc.ac.th/article/tourism/0007.pdf>. (๑๕ ตุลาคม, ๒๕๕๗).

ศรีศักร วัลลิโภดม. แอ่งอารยธรรมอีสาน. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๖.

Bourdieu, Pierre. **The Forms of Capital, Handbook of theory and Research for the Sociology of Education.** ed. John C. Richardson. New York: Greenwood press, 1986.

Feilden, Sir B. and Jokilehto, J. **Management Guidelines for the World Cultural Heritage Sites.** Rome: ICCROM, 1998.

Grisworld, A.F. **Religion and the culture of print in modern America.** ed. by Charles L. Cohen and Paul S. boyer. USA: UW press, 2004.

Throsby, David. **Economics and culture.** Cambridge: Cambridge University, 2001,

UNESCO. **Cultural landscapes-The World Heritage Convention.** United Nations, 2007.

Yamane, Taro. **Statistics: and introductory Analysis.** 2nd. ed. New York. Harper and Row, 1967.